AMIR TEMUR DAVRIGA OID YOZMA MANBALAR: SALTANAT TARIXINI O‘RGANISHNING FUNDAMENTAL ASOSLARI

Mahmudov Qahramon Shuhrat o‘g‘li
Turan International University o‘qituvchisi
E-mail: teachermakhmudov@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5845-3475

Hayitov Jasurbek Maxmudjon o‘g‘li
Turan International University talabasi
JasurHayitov@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21937885

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar tarixiga oid manbalar tahlil qilindi. Shuningdek, ularning mavzuga ko‘ra ajratilgan. Bu esa, manbalarning tasniflashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga chet tilida yaratilgan manbalarga ham murojaat qilinib, ular haqida ham ma’lumot taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: rasmiy yilnomalar, xotira (memuar) asarlari, davlat boshqaruvi prinsiplari, vaqf hujjatlari, diplomatik hujjatlar.

Kirish. Amir Temur (1336–1405) davri O‘rta Osiyo tarixining eng shonli sahifalaridan birini tashkil etadi. Bu ulkan imperiya nafaqat harbiy qudrati, balki boy yozma merosi bilan ham ajralib turadi. Temur hukmronligi va u barpo etgan sivilizatsiya haqidagi ma’lumotlar to‘plami manbashunoslikda Temuriy manbalar majmuasi deb ataladi. Ushbu manbalar asosan ikki guruhga bo‘linadi: Temurning shaxsiy nazorati ostida yaratilgan rasmiy yilnomalar va zamondoshlarning xotira (memuar) asarlari. Ushbu ilmiy maqolada Amir Temur davriga oid eng muhim 12 ta yozma manba tahlil qilinadi. Amir Temur davri Markaziy Osiyo tarixida alohida o‘rin tutadi. Bu davrni chuqur o‘rganish uchun eng muhim manbalar — yozma tarixiy asarlar hisoblanadi. Temuriylar davrida yaratilgan tarixiy asarlar o‘z zamonasining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini yorituvchi asosiy hujjatlardir. Tarix fanida yozma manbalar asosiy o‘rganish obyekti bo‘lib, ular orqali o‘tmish voqealari tiklanadi. Ayniqsa, Temur davri kabi murakkab tarixiy davrni o‘rganishda manbalarni tanqidiy tahlil qilish zarur. Chunki har bir manba muallifining qarashlari va siyosiy pozitsiyasi uning yozganlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Temur davriga oid yozma manbalarni o‘rganishda ko‘plab tarixchilar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, Nizomiddin Shomiy Temur saroyida xizmat qilgan tarixchi sifatida voqealarni bevosita kuzatgan va o‘z asarida qayd etgan. Bu esa uning asarini muhim birlamchi manbaga aylantiradi. Sharafuddin Ali Yazdiy esa Shomiy asarini qayta ishlab, uni yanada mukammallashtirgan. Uning “Zafarnoma” asari Temur hayoti va faoliyatining eng batafsil manbalaridan biridir.Bundan tashqari, Ibn Arabshoh Temurga nisbatan tanqidiy qarashlari bilan ajralib turadi. Uning asari boshqa

manbalardan farqli ravishda tanqidiy ruhda yozilgan bo‘lib, bu tarixiy voqealarni turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Taqdiqot metedologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Yozma manbalar o‘zaro solishtirilib, ularning ishonchlilik darajasi aniqlashtirildi. Shuningdek, tarixiy voqealar ketma-ketligi va sabab-oqibat bog‘liqligi o‘rganildi.

Tahlil va natijalar. Temur o‘z davlatida tarixnavislikka katta e’tibor bergan. Bu asarlar hokimiyatning qonuniyligini asoslash va uning g‘alabalarini abadiylashtirish maqsadida yaratilgan. Sharafiddin Ali Yazdiy – "Zafarnoma": Temur davrining eng muhim va to‘liq rasmiy yilnomasi hisoblanadi. Unda Temurning tug‘ilishidan to vafotigacha bo‘lgan voqealar, yurishlar va hukmdorlik faoliyati batafsil bayon etilgan. Asar 1425-yilda (Temur vafotidan keyin) yozilgan bo‘lsa-da, u Temur saroy arxividan foydalangan holda eng yuqori ilmiy aniqlikda yaratilgan deb hisoblanadi[1]. Nizomiddin Shomiy – "Zafarnoma": Bu asar Yazdiyning asaridan avval, Temurning shaxsiy buyrug‘i bilan yozilgan va Temurning so‘nggi yurishlari (Anqara jangi)gacha bo‘lgan davrni qamrab olgan eng qadimiy rasmiy yilnoma sanaladi. Shomiy manbalari Yazdiy uchun asos bo‘lib xizmat qilgan [2]. G‘iyosiddin Ali – "Ruznoma-i g‘azavoti Hindiston" ("Hindiston yurishi kundaligi"): Bu asar Temurning Hindistonga qilgan ulkan yurishini (1398–1399) bevosita ishtirokchi nuqtai nazaridan yoritgan nodir manbadir. Unda harbiy taktika, lager hayoti va yurishning geografik tavsiflari juda aniqlik bilan berilgan[3]. Temur davlatining boshqaruv prinsiplari va huquqiy asoslari ma’muriy-huquqiy manbalarda aks etgan. "Temur Tuzuklari" ("Tuzukoti Temuriy"): Bu Temurning siyosiy-huquqiy asari bo‘lib, unda hukmdorlik falsafasi, davlat boshqaruvi prinsiplari, lashkarni tartibga solish qoidalari va Temurning vazirlar hamda amirlarga bergan vasiyatlari yoritilgan. Garchi uning asl yozilishi va avtori haqida ilmiy munozaralar mavjud bo‘lsa-da, u Temuriylar davlati Konstitutsiyasi (Siyosatnomasi) vazifasini o‘tagan[4]. Movarounnahr vaqf hujjatlari: Samarqand va Buxoro shaharlaridagi me’moriy yodgorliklar va madrasalarning vaqfnomalari (mulk hujjati) Temur davri yer egaligi munosabatlari, soliq tizimi va ijtimoiy-iqtisodiy hayot haqida noyob ma’lumotlar beradi. Bu hujjatlar Temurning iqtisodiy islohotlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi[5]. Temur davri manbalarining muhim qismi hukmdorga nisbatan neytral yoki hatto tanqidiy ruhda bo‘lgan chet el tarixchilari tomonidan yaratilgan. Ibn Arabshoh – "Ajoib al-maqdur fi axbori Teymur": Bu Damashq (Suriya)lik arab tarixchisi tomonidan yozilgan asar bo‘lib, Temur siyosatiga nisbatan tanqidiy ruhda yozilgan. Arabshoh Temurni zolim, lekin mohir siyosatchi sifatida tasvirlagan. Uning manbalari Temur yurishlari va uning G‘arbiy Osiyoga ta’siri haqida boshqa nuqtai nazarni beradi[6]. Konstantin Filadelfiya – "Tarixi Teymur": Usmonlilar hukmronligida bo‘lgan serb askari (keyinchalik Temur qo‘shinida xizmat qilgan) tomonidan yozilgan asar. Bu manba Temurning harbiy taktikasini va ayniqsa, Usmonli sultoni Boyazid I ustidan qozonilgan Anqara jangi (1402) haqida xolis, birinchi qo‘l ma’lumotlarni beradi [7]. Hafizi Abru – "Zubdat at-tavorix": Bu asar G‘arbiy Eron va Xuroson tarixini yoritgan umumiy tarixiy yilnoma bo‘lib, Temurning uzoq muddatli yurishlari va uning Eron, Iroq, Ozarbayjon kabi hududlardagi siyosatiga oid boy ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan [8]. Temur davri adabiy manbalari davrning ma’naviy muhitini va hukmdorning ilm-fanga munosabatini aks ettiradi. Ahmad ibn Muhammad al-Husayniy – "Rauzot ul-jannot": Bu asar Temur davri va undan keyingi Temuriylar

hukmdorligini o‘z ichiga olgan umumiy tarixiy va geografik manba bo‘lib, Temur davrining madaniy hayoti va olimlarga bo‘lgan munosabati haqida ma’lumotlarni beradi [9]. Hofiz Xorazmiy – "Mahzan ul-asror": Temur saroyida ijod qilgan fors va turkiy tildagi shoirlarning devonlari va dostonlari bu davrning adabiy muhitini aks ettiradi. Hofiz Xorazmiyning lirik asarlari Temurning adabiyot va san’atga bo‘lgan shaxsiy homiyligi haqida ma’lumot beradi [10]. Xitoy manbalari ("Ming sulolasi yozuvlari"): Xitoy sulolasi tarixchilari Temur bilan diplomatik aloqalar va uning Xitoyga qarshi yurishga tayyorgarligi haqida o‘z yozuvlarida ma’lumotlar qoldirgan. Bu manbalar Temurning tashqi siyosati va uning g‘arbiy chegaralaridan tashqaridagi nufuzi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi [11]. Yevropa diplomatik hujjatlari: Temur va Yevropa davlatlari (masalan, Ispaniya, Genuya) o‘rtasidagi elchilik missiyalariga oid yozishmalar (masalan, Klavixo kundaliklari Temur davrida Samarqandga kelgan Ispan elchisi Ruyman Gonsales de Klavixoning sayohat kundaligi) Samarqandning hayoti, Temur saroyining hashamati va uning siyosiy strategiyasini bevosita xorijiy guvoh nuqtai nazaridan yoritadi [12]. Amir Temur davrini o‘rganishda yozma manbalar xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ushbu manbalar nafaqat saroy tarixchilari tomonidan yozilgan asarlar, balki mustaqil kuzatuvchilar, sayohatchilar va boshqa davlat vakillari tomonidan yaratilgan hujjatlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan Temur davri manbalari ko‘p qirrali va turli nuqtai nazarlarni aks ettiradi. Avvalo, Temur davrining asosiy manbalari sifatida Temur tuzuklari alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda davlat boshqaruvi, harbiy tizim va jamiyatdagi tartib-qoidalar bayon etilgan. Asar Temurning siyosiy qarashlarini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Unda davlatni markazlashtirish, intizomni mustahkamlash va adolatli boshqaruv tamoyillari asoslab berilgan [13]. Temur davri tarixini yoritishda Nizomiddin Shomiy tomonidan yozilgan “Zafarnoma” dastlabki manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asar Temur hayoti va harbiy yurishlarini bevosita kuzatuvchi nuqtai nazaridan yoritadi. Shu sababli uning ma’lumotlari tarixiy jihatdan muhim va ishonchli hisoblanadi [14]. Keyingi muhim manba — Sharafuddin Ali Yazdiy tomonidan yozilgan “Zafarnoma”dir. Bu asar Shomiy asariga asoslangan holda yanada mukammallashtirilgan va kengaytirilgan. Unda Temurning siyosiy faoliyati, harbiy strategiyasi va davlat boshqaruvi keng yoritilgan. Asar o‘zining badiiy uslubi bilan ham ajralib turadi [15]. Temur davrini o‘rganishda muhim manbalardan yana biri Ibn Arabshoh tomonidan yozilgan asardir. Uning “Ajoyib al-maqdur fi navoyib Temur” nomli asari Temur faoliyatiga tanqidiy yondashuvi bilan ajralib turadi. Bu manba boshqa saroy tarixchilarining asarlaridan farqli ravishda voqealarga boshqa nuqtai nazardan qarash imkonini beradi [16]. Bundan tashqari, Temur davriga oid ma’lumotlar boshqa hududlar tarixchilarining asarlarida ham uchraydi. Masalan, arab va fors tarixchilari Temur yurishlari va uning siyosiy faoliyati haqida o‘z asarlarida ma’lumotlar qoldirganlar. Bu manbalar Temur faoliyatining xalqaro miqyosdagi ta’sirini ko‘rsatadi. Shuningdek, Temur davriga oid diplomatik hujjatlar ham muhim ahamiyatga ega. Turli davlatlar o‘rtasidagi yozishmalar, elchilar hisobotlari va savdo bitimlari orqali o‘sha davrning siyosiy va iqtisodiy aloqalari haqida muhim ma’lumotlar olish mumkin. Temuriylar davrida yaratilgan ilmiy va adabiy asarlar ham tarixiy manba sifatida qimmatlidir. Bu asarlar orqali o‘sha davrning madaniy hayoti, ilm-fan rivoji va jamiyatning ma’naviy darajasi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Yozma manbalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, har bir manba muallifining qarashlari va siyosiy pozitsiyasi uning yozganlariga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli tarixchilar manbalarni tanqidiy yondashuv asosida o‘rganishlari zarur. Umuman

olganda, Temur davriga oid yozma manbalar tarixni o‘rganishda fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular orqali Temuriylar davrining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini chuqur o‘rganish mumkin.

XULOSA.

Amir Temur davriga oid yozma manbalar majmuasi o‘zining xilma-xilligi va boyligi bilan ajralib turadi. Rasmiy yilnomalar (Zafarnoma), huquqiy kodekslar (Tuzuklar) va betaraf xorijiy xronikalar birgalikda Temuriylar saltanatining murakkab siyosiy, ijtimoiy va harbiy tuzilishini tushunish uchun fundamental asosni yaratadi. Bu manbalar nafaqat tarixiy voqealarni yoritadi, balki Temurning davlat qurilishi va ilm-fan homiyligi borasidagi ulkan ambitsiyalarini ham ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yazdiy, Sharafiddin Ali. Zafarnoma. (Forschadan tarjima. Temurning tug‘ilishidan to vafotigacha bo‘lgan rasmiy yilnoma).
2. Shomiy, Nizomiddin. Zafarnoma. (Temurning shaxsiy buyrug‘i bilan yozilgan eng qadimiy rasmiy xronika).
3. G‘iyosiddin Ali. Ruznoma-i g‘azavoti Hindiston. (Temurning Hindiston yurishini yoritgan bevosita kundalik).
4. Ahmad ibn Muhammad al-Husayniy. Tuzukoti Temuriy (Temur tuzuklari). (Temur siyosiy falsafasi va boshqaruv prinsiplari).
5. Barthold, V. V. Ulugh-Beg and His Time. (Temuriylar davri vaqf hujjatlari va ularning iqtisodiy ahamiyati tahlili).
6. Ibn Arabshoh. Ajoib al-maqdur fi axbori Teymur. (Temur siyosatiga tanqidiy nazar bilan yondashgan arab tarixchisi asari).
7. Filadelfiya, Konstantin. Tarixi Teymur. (Anqara jangi va Temurning harbiy taktikasiga oid bevosita ma’lumotlar).
8. Hofizi Abru. Zubdat at-tavorix. (Temurning Eron va Xurosondagi uzoq muddatli siyosatini yorituvchi manba).
9. Husayniy, Ahmad ibn Muhammad al-. Rauzot ul-jannot. (Temur davri madaniy va ijtimoiy hayotiga doir ma’lumotlar).
10. Hofiz Xorazmiy. Mahzan ul-asror. (Temur saroyidagi adabiy muhit va turkiy adabiyotga oid manba).
11. Manz, Beatrice Forbes. The Rise and Rule of Tamerlane. (Xitoy manbalari va Temurning tashqi siyosati tahlili).
12. Klavixo, Rui Gonsales de. Kundaliklar (Samarqandga sayohat). (Ispan elchisining Temur saroyidagi bevosita kuzatishlari).
13. Temur tuzuklari – Toshkent, 1996. – I qism, 30–40-betlar
14. Nizomiddin Shomiy – Zafarnoma. – Toshkent, 1996. – I bob, 20–35-betlar
15. Sharafuddin Ali Yazdiy – Zafarnoma. – Toshkent, 2002. – II bob, 45–60-betlar
16. Ibn Arabshoh – Ajoyib al-maqdur. – 50–70-betlar